

MACIEJ FIC
LECH KRZYŻANOWSKI

**POWSTANIA ŚLĄSKIE
W ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH**

Katowice – Bielsko-Biała 2019

Recenzent

dr hab. Sylwester Fertacz

Skład, łamanie, projekt okładki

Wydawnictwo Cum Laude

ISBN 978-83-63904-57-9

Na okładce zdjęcie dokumentujące przebieg III powstania śląskiego, ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

Książka powstała w ramach projektu: „Powstania Śląskie w źródłach historycznych”, finansowanego przez Województwo Śląskie w otwartym konkursie ofert na zadania publiczne Województwa Śląskiego w dziedzinie kultury oraz ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego w 2019 r.

Wydawnictwo Cum Laude
www.cumlaude.com.pl

WPROWADZENIE

Szanowni Czytelnicy,
 przygotowana przez nas publikacja powstała przy okazji rocznicowego jubileuszu – rok 2019 zainicjował bowiem kilkuletnie obchody 100-lecia powstań śląskich i plebiscytu. Jednak nasze intencje zmiernają w nieco innym, niż zwyczajowo, kierunku. Zamysłem jest bowiem opowiedzieć o powstaniach i plebiscycie na Górnym Śląsku w sposób odmienny od powszechnie prezentowanego w szkolnej perspektywie, daleki także od rocznicowej hagiografii. Opowiedzieć, głos oddając przede wszystkim bohaterom tamtych wydarzeń, ale także historykom, którzy tematykę tę przywracają współcześnie.

We wstępie naszych rozważań zwróćmy uwagę na kilka kwestii. Po pierwsze odnotujmy, że Górny Śląsk był terenem szczególnym, zdominowanym u progu XX wieku przez osoby na co dzień posługujące się językiem (gwarą, etnolektem) polskim, zamieszkujące jednak terytorium od dziesiątek lat przynależące administracyjnie i kulturowo do Niemiec. To także obszar, który z powodu bogactwa znajdujących się tu kopalni oraz wysokiego stopnia rozwoju przemysłu, dawał posiadającemu go państwu potencjalnie ogromne zyski finansowe¹. Po wtóre przypomnijmy, że w świadomości przeciętnego Polaka rola Górnego Śląska, u zarania polskiej państwowości w XX wieku, była znikoma. Wiele osób nie zdawało sobie sprawy, że skala konfliktu wileńskiego, cieszyńskiego, czy sporu o Spisz i Orawę była o wiele mniej istotna dla przyszłości Polski (zwłaszcza w kontekście gospodarczym) od rozstrzygnięcia tego, czyj miał być górnośląski region przemysłowy². Po trzecie wreszcie zwróćmy uwagę na fakt, że II i III powstanie śląskie jako jedne z nielicznych (obok powstania wielkopolskiego) zrywów militarnych definiowane są w polskiej historiografii jako zwycięskie, ale jeden z istotniejszych powodów utrudnionego przekazu to kłopot z zestawieniem wszystkich powstań, z których każde wybuchło w innych okolicznościach, miało odmienny przebieg oraz różne konsekwencje. Najkrócej rzecz ujmując, wystąpienie z roku 1919 było spontanicznym (o niejasnej koordynacji) i nieznacznym (liczebnie i terytorialnie) zrywem przeciwko administracji publicznej oraz niemieckim właścicielom zakładów przemysłowych. Nie miało skonkre-

¹ Na temat historii Górnego Śląska warto sięgnąć po liczne już publikacje monograficzne, m.in.: G. Morcinek, *Śląsk* (seria: *Cuda Polski*). Poznań 1933; M. Lis, *Górny Śląsk. Zarys dziejów do połowy XX wieku*. Opole 2001; J. Drabina, *Przewodnik historyczny*. Wrocław 2002; *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, red. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek. Gliwice 2011.

² Warto przypomnieć, że obszar utworzonego w 1922 roku województwa śląskiego objął zaledwie 1,1% terytorium II Rzeczypospolitej. Por. F. Serafin, *Wstęp*, [w:] *Województwo śląskie (1922-1939). Zarys monograficzny*, red. F. Serafin. Katowice 1996, s. 11.

tyzowanych celów (ogólne zamierzenie zajęcia całego terenu było już od samego początku nierealne), słabo uzbrojeni polscy powstańcy walczyć musieli ponadto przeciwko oddziałom regularnej armii niemieckiej (tzw. *Grenzschutz* to niemiecka Służba Graniczna, w praktyce regularne wojska 117. Dywizji Piechoty). Powstanie z 1920 roku było znacznie lepiej zaplanowane i zrealizowane, od początku jasno sprecyzowano w nim szczegółowy, możliwy do osiągnięcia cel oraz ograniczono zasięg walk. Dzięki zakonspirowaniu i dobremu opracowaniu planu operacyjnego powstańcy mogli skutecznie poprowadzić swoje działania. Dodatkowo znaczenie miało wymiar symboliczny tego wydarzenia – miało być ono demonstracją siły i determinacji polskich Górnoszlązaków. Wreszcie powstanie z 1921 roku – które miało precyzyjnie zaplanowany cel – mniej militarny, który udało się osiągnąć stosunkowo niewielkim nakładem sił (z pomocą władz polskich i Polaków z RP). W którym powstańcy użyli ciężkiego sprzętu, niedostępnego wcześniej, a sama kampania wojskowa bliższa była regularnym działaniom wojennym (najbardziej znaczące bitwy tego powstania: pod Kędzierzynom-Koźlem czy Górą Św. Anny w niczym nie ustępowały swoim odpowiedniczkom z lat 1914-1918). To wreszcie spór, w którym obie rywalizujące strony szeroko korzystały z pomocy rządów Polski i Niemiec. Po czwarte, istotnym problemem pozostaje wciąż trudność z definicją zrywów. W historiografii i przestrzeni publicznej pojawiają się obok siebie: „polskie powstania na Górnym Śląsku” albo „pucz” (te określenia wspiera głównie narracja autorów niemieckich), „ludowe powstania” (najsilniej podkreśla się taki charakter pierwszego ze zrywów), „wojna domowa” (po to określenie sięgają zwolennicy samodzielności regionu, ale także osoby definiujące ten konflikt jako walkę obywateli tego samego państwa, toczoną na jego terytorium) czy wreszcie „niewypowiedziana wojna polsko-niemiecka” (tę ostatnią wyczerpująco i kompetentnie uzasadnia w swojej najnowszej książce prof. Ryszard Kaczmarek)³.

Wiele już o powstaniach napisano. Także teraz, po krótkim okresie mniejszego zainteresowania tą tematyką, można mówić o renesansie badań nad górnośląskimi zrywami⁴. Ale wciąż kwestie te wymagają ponow-

³ Por. R. Kaczmarek, *Powstania śląskie 1919-1920-1921. Nieznana wojna polsko-niemiecka*. Kraków 2019.

⁴ Oprócz przywołanej książki R. Kaczmarka wśród prac wydanych w XXI wieku por. m.in.: *Powstańcy rybnicy*, red. Z. Kapała. Rybnik 2001; *Pamięć o powstaniach śląskich. Czy i komu potrzebna?*, red. Z. Kapała. Bytom 2001; *Die Grenzen der Nationen. Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit*, red. K. Struve, Ph. Ther. Marburg 2002; G. Hitze, *Carl Ulitzka (1873-1953)*. Düsseldorf 2002; K. Eichner, *Briten, Franzosen und Italiener in Oberschlesien 1920-1922. Die Interalliierte Regierungs- und Plebiszitkommission im Spiegel der Britischen Akten*. St. Katharinen 2002; *Powstania i plebiscyt z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. M. Masnyk. Opole 2003; *Polskie powstania narodowe - w 85. rocznicę wybuchu III powstania śląskiego*, red. M. Wroński. Tarnowskie Góry 2006; *85. rocz-*

nych badań, zwłaszcza w oparciu o źródła. Jeden tylko przykład, który potwierdza niniejsze słowa. Przez długie dziesięciolecia w historiografii upowszechnił się pogląd, że jedną z ważnych bezpośrednich przyczyn wybuchu I powstania śląskiego (zostało zainicjowane z 16 na 17 sierpnia 1919 roku) była tzw. masakra w kopalni „Mysłowice” z 15 sierpnia tego roku. Podstawą tego stanowiska najpewniej był fragment książki Jana Ludygi-Laskowskiego, polskiego działacza niepodległościowego, żołnierza armii gen. Józefa Hallera, przysłanego przez Józefa Piłsudskiego na Górny Śląsk uczestnika II i III powstania śląskiego, współzałożyciela Związku Bytłych Powstańców. W napisanej przez niego pracy pt. *Materiały do historii powstań górnośląskich 1919-1920*, wydanej w 1925 roku, znalazł się passus: „Dnia 15 sierpnia miała się odbyć wypłata robotników polskich. W tym dniu zjawili się robotnicy po kopalniach bardzo licznie celem odbioru swoich zarobków. Kopalnie były obstawione wojskiem niemieckim, które zachowywało się w sposób bardzo arogancki. W Mysłowicach wojsko niemieckie otoczyło kopalnię myśłowicką i nie dopuściło robotników polskich na podwórze kopalni. Przed wejściem do kopalni gromadziły się coraz to większe rzesze robotników, ich żony i dzieci. W podwórzu kopalni wojsko niemieckie ustawiło kulomioty. Pod naporem tłumy wrota kopalniane zostały wyłamane i tłum robotników runął na podwórze. W tej chwili wojsko niemieckie otwarło ogień z kulomiotów: połała się krew polska. Na miejscu pozostało sześć osób zabitych i kilkanaście rannych. Wypadek ten stał się znany całemu Górnemu Śląskowi już w kilka godzin po zajściu. Rozgoryczenia, jakie z tego powodu zapanowało wśród ludu polskiego nie da się opisać. Wszyscy, tak Polacy, jak i Niemcy zdawali sobie sprawę z tego, że musi się stać coś stanowczego, co usunie zmorę niepewności z powierzchni życia górnośląskiego”⁵. Kolejni auto-

---

nica powrotu Górnego Śląska do Polski, red. M. Lipińska. Warszawa 2008; R. Porte, *Haute-Silésie 1920-1922. Laboratoire des leçons oubliées de l'armée française et perceptions nationales*. Paris 2010; *Materiały z sesji naukowej w Czarnym Lesie pod Woźnikami z okazji 90 rocznicy wybuchu III powstania śląskiego, Woźniki, 3.05.2011*, red. P. Kalinowski. Woźniki 2011; *Na 90-lecie powstań śląskich i plebiscytu*, red. E. Długajczyk. Bytom 2011; *Górny Śląsk między Niemcami a Polską. Dziedzictwo i znaczenie powstań śląskich w edukacji historycznej i historiografii*, red. M. Białokur. Toruń-Łysomice-Opole 2011; J. Grudniewski, R. Kaczmarek, M. Węcki, *Powstania śląskie 1919-1920-1921. Uczestnicy-Pomniki-Rocznice*, Katowice 2011; *W obcym kraju... Wojska sprzymierzone na Górnym Śląsku 1920-1922*, red. S. Rosenbaum. Katowice 2011; *Spór o Górny Śląsk 1919-1922*, red. M. Białokur, A. Dawid. Opole 2011; *Powstania śląskie w pamięci historycznej. Uczestnicy-pomniki-rocznice. „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2011, nr 8. Numer Specjalny*, red. M. Fic, R. Kaczmarek. Katowice 2011; G. Grześkowiak, J. Mikitin, *Powstania śląskie 1919-1920-1921*. Warszawa 2013; M. Lis, *Powstania śląskie i plebiscyt ze współczesnej perspektywy*. Opole 2015; *Górny Śląsk 1918-1922*, red. T. Skoczek. Warszawa 2015; E. Długajczyk, P. Parys, *Archiwum powstań śląskich, t.1: okres pierwsze-go powstania 1919 roku*. Katowice 2017; D. Nawrot, *Zagłębie Powstań Śląskich. Zagłębie Dąbrowskie wobec I powstania śląskiego*. Sosnowiec 2019; *Wierni Polsce. Górny Śląsk, powstania, plebiscyt*, red. L. Pietrowska. Gierałtowiec 2019.

⁵ Za: J. Jaros, A. Sulik, *Kopalnia „Mysłowice”. Dwa wieki górnictwa*. Katowice 1990, s. 64.

rzy powielili informacje o tzw. masakrze, ewentualnie uzupełniając ją o bardziej szczegółowe informacje (m.in. dotyczące personaliów zmarłych: górnika Konrada Lisa, nieletnich Jana Ścierańskiego i Marty Urbańczyk⁶).

Ostatnie zdanie przywołanego cytatu J. Ludygi-Laskowskiego w powiązaniu z datą wydarzeń sugerowało, że pod wpływem wydarzeń spod kopalni „Mysłowice” przywódcy insurekcji zdecydowali o wybuchu I powstania. Tymczasem kwerenda prasowa przynosi sprostowanie tych informacji. W górnośląskiej prasie z 19 sierpnia (ukazała się w poniedziałek) donoszono o wydarzeniach, które zaszły w sobotę 16 sierpnia (a nie jak napisał J. Ludyga-Laskowski w piątek 15 sierpnia), co brzmi tym bardziej przekonująco, że cotygodniową wypłatę górnośląscy robotnicy otrzymywali właśnie w sobotę⁷. Na łamach „Gazety Robotniczej” notka brzmiała następująco: „W sobotę przy wypłacie zaszły jakieś nieporozumienia, tak, że wojsko strzelało do robotników, pchających się do bramy. Na miejscu zastrzelono chłopaka Scierkę, pewną młodą dziewczynę, górnik Lisa i nieznanego górnik. Z ran odniesionych zmarły w nocy jeszcze trzy osoby”⁸. Dlaczego właściwa identyfikacja daty jest tak ważna? Bo umiejscowienie opisywanych wydarzeń 16 sierpnia 1919 roku (nawet jeśli miałyby się w godzinach popołudniowych) pozwala stwierdzić, że nie mogły one dotrzeć w tak krótkim czasie do ośrodków decyzyjnych władz powstańczych (które mieściły się wówczas w Piotrowicach i Karwinie), nie mogły więc stać się impulsem do wybuchu walk. Niech ten przykład pokazuje, jak uważnie winniśmy się dziś narracji o powstaniach śląskich i plebiscycie z 20 marca 1921 roku przyglądać.

Jak już zasygnalizowano, obecny w odbiorze społecznym obraz powstań śląskich jest mocno uproszczony, choć i tak są to jedne z niewielu wydarzeń z historii Górnego Śląska, obecne w świadomości wśród mieszkańców innych części Polski⁹. O tym, jak wygląda „przeciętny” obraz górnośląskich realiów lat 1919-1921 świadczyć może przykład narracji w jednym z podręczników szkolnych: „Jednym z punktów obrad konferencji paryskiej była sprawa Górnego Śląska. Pretensje do tego terenu zgłaszały Polska i Niemcy. Postanowiono, że na Górnym Śląsku odbędzie się plebiscyt. Na wniosek strony polskiej mogły w nim wziąć udział wszystkie osoby, urodzone na terenie plebiscytowym, niezależnie od obecnego miejsca zamieszkania. Niemcy stosowali terror i represje wobec polskich działaczy. W odpowiedzi na to Polacy 17 sierpnia 1919 r.

⁶ Tamże.

⁷ Podobne informacje przyniosła zarówno prasa polsko- jak i niemieckojęzyczna.

⁸ Por. „Gazeta Robotnicza” 1919, nr 89 z 19 VIII, s. 1.

⁹ Por. R. Kaczmarek, *Górny Śląsk na skrzyżowaniu polskiej, niemieckiej i czeskiej tradycji historycznej*. „Zaranie Śląskie. Seria druga” 2015, nr 1, s. 11-17.

rozpoczęli I powstanie śląskie. Wojska niemieckie w ciągu kilku dni poradziły sobie z garstką powstańców. W styczniu 1920 r. władzę na Górnym Śląsku przejęła Międzysojusznicza Komisja Rządząca i Plebiscytowa, a nad bezpieczeństwem wewnętrznym miały czuwać oddziały włoskie, brytyjskie i francuskie. Latem 1920 r. sytuacja stała się bardzo napięta.

Wojska bolszewickie zagrażały Warszawie i nasiliły się ataki na polską ludność. W nocy z 17 na 18 sierpnia 1920 r. wybuchło II powstanie śląskie. Zakończyło się 24 sierpnia, a efektem zrywu było m.in. powołanie polsko-niemieckiej policji plebiscytowej. Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się 20 marca 1921 r. Z głębi Niemiec przyjechało na niego niemal 200 tys. Niemców, którzy urodzili się na Śląsku. Zażądali oni przyłączenia się całego Górnego Śląska do Niemiec. W plebiscycie zwyciężyli Niemcy, którzy zdobyli niemal 60% głosów. Polacy, wspierani przez Francję, chcieli wytyczenia granic zgodnie z wynikami plebiscytowymi. Wojciech Korfanty, przywódca Ślązaków, zdecydował się na wystąpienie zbrojne. Nocą z 2 na 3 maja 1921 r. wybuchło III powstanie śląskie. W połowie czerwca podpisano zawieszenie broni. Obydwie strony zgodziły się, aby o losach Śląska zadecydowała Liga Narodów. W październiku 1921 r. Liga podzieliła sporny obszar: Polsce przypadło 29% terytorium plebiscytowego, zamieszkiwane przez 46% mieszkańców. Znajdowało się na nim aż 75% kopalń i 59% hut i odlewni żelaza¹⁰. Komentując przedstawiony fragment trzeba stwierdzić, że zarysowuje on wydarzenia, wskazując część uwarunkowań (m.in. odnotowując polską inicjatywę umożliwienia głosowania imigrantom czy fakt rywalizacji w I powstaniu słabo uzbrojonych insurgentów z dobrze uzbrojoną i wyszkoloną armią niemiecką), ale w zbyt małym stopniu tłumaczy przyczyny wydarzeń (np. wybuchu II powstania). Tekst nieprecyzyjnie ukazuje kwestię możliwości udziału w plebiscycie. Lokuje wydarzenia na znacznie obszerniejszym terenie Śląska, niewłaściwie także przedstawiono kwestię przynależności terenu plebiscytowego (zamiast pozostawienia w granicach Niemiec użyto terminu „przyłączenie”). Już ten krótki fragment pokazuje, jak wiele rzeczy pozostaje zbyt mało znanych. Jak mało wiadomo o rzeczywistej aktywności Wojciecha Korfanteo, udziale Wojska Polskiego czy adresatach działań propagandowych (m.in. ludności labilnej/indyferentnej narodowościowo).

Te właśnie uwarunkowania przyczyniły się do podjętego przez nas pomysłu opracowania, polegającego na udostępnieniu Czytelnikom zebranych przez autorów źródeł historycznych (tekstów, map, tabeli, fo-

¹⁰ I. Kąkolewski, K. Kowalewski, A. Plumińska-Mieloch, *Historia 7. Podręcznik*. Warszawa 2017, s. 216-217.

tografii etc.). Staraliśmy się zamieścić szerokie spektrum źródeł, dzięki którym możliwe byłoby ukazanie stosunkowo różnorodnej problematyki, związanej z powstaniem i plebiscytem. Takie rozwiązanie naszym zdaniem może pomóc Odbiorcom w dostrzeżeniu wielorakości problemów i kwestii, dotyczących opisywanych zdarzeń. Źródła historyczne zostały w miarę możliwości uporządkowane chronologicznie (biorąc za punkt odniesienia czas powstania, ale również tematykę, której dotyczą), opracowane zostały dydaktycznie (mają formę zadań, zawierają polecenia dotyczące ich analizy, zostały także zaopatrzone w przygotowany przez nas model odpowiedzi).

W końcowej części książki zamieszczone zostały wybrane zadania z „klasówki powstańczej” – projektu, który od 2016 roku realizowany jest z sukcesem przez Muzeum Powstań Śląskich w Świętochłowicach i stanowi jedną z form popularyzacji wiedzy o historii Górnego Śląska lat 1919-1921¹¹. W odróżnieniu od wcześniejszych – mają one formę zadań testowych.

Podsumujmy – opracowana publikacja ma na celu ukazanie wszystkim Czytelnikom, zainteresowanym przeszłością Górnego Śląska, odległego od stereotypów, pełniejszego i różnorodniejszego obrazu przeszłości regionu sprzed 100 lat. Powinna ona pomóc w zrozumieniu złożoności przeszłości regionu i wpłynąć na rozwój umiejętności odczytywania własnej tożsamości oraz rozumnej miłości do własnej małej ojczyzny. Uważamy, że ważną jest wiedza o własnej historii, ukazanej w sposób maksymalnie obiektywny.

Maciej Fic, Lech Krzyżanowski

---

¹¹ Warto dodać, że Muzeum Powstań Śląskich w Świętochłowicach od 2015 roku pozostaje wydawcą (od 2018 współwydawcą) „Śląskiego Almanachu Powstańczego” – rocznika poświęconego tematyce powstańczej.